II. УКРАЇНСЬКА МОВА І МОВОЗНАВСТВО В РАДЯНСЬКУ ДОБУ

Наталія Ясакова

РАДЯНСЬКИЙ КОЛОНІАЛІЗМ, УКРАЇНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ І ФУНКЦІЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Постколоніальна лінгвістика є новим міждисциплінарним науковим напрямом, який вивчає мову та мовні практики в постколоніальних контекстах і критично досліджує мовознавство у світлі постколоніальної теорії (Levisen & Sippola, 2019, с. 2). Хоча остання існує вже кілька десятиліть, її застосування в лінгвістиці не надто поширене. Як зауважують головні редактори заснованого 2019 року журналу «Journal of Postcolonial Linguistics» К. Левісен і Е. Сіппола, оприлюднено напрочуд мало праць у цій галузі (Levisen & Sippola, 2019, с. 3). Попри дослідження системних заборон української мови в Російській імперії, констатацію істотних лінгвальних змін, що їх спричинило багаторічне штучне домінування російської в СРСР, в українському мовознавстві також мало застосовано постколоніальну методологію. Цю наукову парадигму, що довела свою ефективність у галузі історії, культурології та літературознавства, у потрактуванні явищ української мови та праць українського мовознавства майже не використовують. Проте переосмислення минулого для творення нової національної ідентичності в постколоніальних

умовах, беззаперечно, передбачає вивчення мови та застосування нових способів її наукового опису. Опрацювання й узагальнення даних про статус української мови, ґрунтовне вивчення функціювання її одиниць у різних соціальних сферах упродовж XIX–XXI століть, прочитання українських лінгвістичних праць з урахуванням постколоніальної перспективи дасть змогу глибше зрозуміти сучасне світобачення українців, осягнути наслідки колоніальних травм і неоколоніальних упливів, які зафіксувала мова, а також окреслити перспективи української лінгвістики.

Постколоніальна теорія у потрактуванні явищ української мови

За спостереженнями М. Павлишина, постколоніальні студії з'явилися в сімдесятих роках XX століття для вивчення дискурсів, за допомогою яких західні країни здійснювали владний вплив на свої заморські колонії, та способів, якими колонії опиралися цьому домінуванню. Учений наголошує, що «постколоніальні студії – це засіб для дослідження не тільки західного, а будь-якого колоніального (або подібного до колоніального) домінування, зокрема й панування Російської імперії та Радянського Союзу над відповідними неметропольними, неросійськими народами», однак відповідну теорію не так часто використовували для вивчення колоніалізму на цих територіях (Павлишин, 2014, с. 73–74). На думку Т. Гундорової, з-поміж країн пострадянського простору досвід України особливо придатний для використання постколоніальної методології, яка викриває механізми колоніального і нео-

колоніального поневолення. Вироблені в межах постколоніальних студій способи альтернативного осмислення та інтерпретації різних форм і стратегій влади «видаються особливо актуальними для аналізу посттоталітарної свідомості» (Гундорова, 2014, с. 8). Однак потрактування явищ посткомуністичного простору у світлі постколоніалізму не всі науковці вважають коректним, триває наукова дискусія щодо можливості застосування постколоніальної методології у вивченні політичних і культурних явищ в Україні. «Питання про те, чи можна і до якої міри вважати Україну російською колонією, залишається й досі предметом наукових (а не лише політичних) дискусій, хоча ніхто вже не заперечує, що Росія була справді імперією і навіть – що здійснювала колоніальну політику стосовно підкорених нею народів Азії», – підкреслює М. Рябчук (Рябчук, 2019, с. 101). І. Гісем, розглянувши різні підходи, доходить висновку про продуктивність використання постколоніального інструментарію з урахуванням низки аспектів, з-поміж яких – відсутність «фундаментальної расистської компоненти», «“особливий” статус українських земель», а також неоколоніальна присутність Росії в українському просторі після руйнування Радянського Союзу (Гісем, 2016, с. 29-30). На своєрідність статусу України в Російській імперії та СРСР, що не дає змоги використовувати традиційні підходи постколоніальної теорії, вказує Я. Грицак. Український історик пропонує концепцію внутрішньої колонізації, оскільки «у складі Російської імперії та Радянського Союзу Україна була радше ядром, ніж колонією» (Hrytsak, 2015, p. 733).

Присутність етнічних українців у керівництві СРСР; наявність УРСР як окремої адміністративної одиниці, що мала формальне представництво в міжнародних інститу-

ціях; наявність друкованої продукції, освіти українською мовою не відповідає традиційним уявленням про відношення колонізатор – колонізований, сформованим на основі західної моделі колонізації. Знаний теоретик деколонізації Ф. Фанон з-поміж інших окреслює такі риси колоніалізму, які не виявлялися на українських землях. «Колоніяльний світ – це світ, розділений непросяжними перетинками [...]. Колоніяльний світ – це розчахнений світ. Кордон, переділ позначено в ньому казармами та поліційними відділками» (Фанон, 2016, с. 7). «Влада в такому світі належить відмінним від тубільців іншим, чужинцям, що прийшли з-за кордону» (Фанон, 2016, с. 9). Україну потрактовували як неодмінну частину імперії, з якою пов'язували міфологізовану історію її зародження. Наратив російського імперського домінування ґрунтувався на тотожності або надзвичайній спорідненості українців і росіян. Як зауважив Р. Шпорлюк, «історичні й, зокрема, релігійні чинники давали росіянам змогу розглядати українців як одну з гілок російської нації. Саме через те, що українців вважали найближчим до росіян народом [...], прояви української окремішності були особливим об'єктом переслідувань» (Шпорлюк, 2016, с. 173). Водночас учений відзначив поширення «імперської свідомості» – «специфічного ставлення до неросійських народів у межах СРСР» (Шпорлюк, 2016, с. 200–201). Кордон між світом колонізованих і світом колонізаторів не був для українців непроникним. Відмовившись від власної національної ідентичності, вони мали змогу уникнути приниження колонізованих і потрапити до імперської еліти. Проте зміна соціального статусу супроводжувалася неодмінним травматичним досвідом заперечення власної ідентичності, розриву з минулим, його культурним кодом

і соціальними зв'язками. Влучно становище українців у російсько-радянській імперії схарактеризував М. Рябчук: «Толерантність із боку імперії була своєрідною платою за лояльність: українців толеровано як неосвічених хохлів чи освічених малоросів лише тою мірою, якою вони самі були згодні визнавати себе хохлами чи малоросами. Натомість ті, хто такого визначення не приймав і наполягав на своїй окремішності, потрапляв до числа "мазепинців" (чи, у новітніших термінах, "западенців", "бандерівців", "рухівців", "щирих" і "национально-озабоченных"), тобто – до ідентичнісно "неправильного" різновиду хохлів/малоросів, заражених небезпечним ідеологічним вірусом чужоземного походження» (Рябчук, 2019, с. 101–102). Як бачимо, неоднозначність статусу українців в імперській ієрархії мова зафіксувала у низці специфічних номенів. Їхню семантику, особливості функціювання лінгвістика має проаналізувати, використавши здобутки постколоніальної теорії.

Імперії завжди аргументують свої дії, вибудовуючи відповідні дискурси та використовуючи мову як інструмент поневолення. Зокрема, Е. Саїд відзначив уживання специфічних лексичних маркерів у мові імперського домінування: «...лексика класичної імперської культури XIX сторіччя рясніє словами й поняттями на зразок "нижчі раси", "підлеглі раси", "другорядні народи", "залежність", "експансія", "владність"» (Саїд, 2007, с. 44–45). У тоталітарному суспільстві мова також є інструментом упокорення, нормалізуючи владну ідеологію, маскуючи наявні проблеми, тавруючи незгодних тощо. У радянській імперії мова стала інструментом подвійної маніпуляції, адже «формально створений у 1922–1924 рр. Радянський Союз являв собою відновлену Російську імперію у найголовні-

ших і найочевидніших рисах» (Шпорлюк, 2016, с. 270). Комуністична ідеологія дала змогу продовжити життя імперії, створюючи нові підстави для підпорядкування колонізованих народів імперському центру, а також залишаючи свій слід у мові й колонізаторів, і колонізованих.

Аналіз фактів української мови у світлі постколоніальної теорії має враховувати, що українці впродовж тривалого часу перебували в умовах специфічної російсько-радянської імперії, де колоніальні практики були завуальовані комуністичною ідеологією та посилені тоталітаризмом. Знана польська дослідниця А. Матусяк твердить про множинність травм, яких зазнало українське суспільство, про кумуляцію, «зчеплення й одночасність тривання наслідків травм багатовікового колоніалізму і тоталітаризмів XX століття (крім совєтизму під час Другої світової війни, Україна була й під гітлерівською окупацією), травми епохи трансформації, а також глобалізаційної травми XXI століття та найновішої воєнної травми» (Матусяк, 2020, с. 28–29). Нині потрібно пройти шлях деколонізації свідомості на мовному рівні, ґрунтовно вивчити зміст колоніально-тоталітарного спадку в лінгвістиці, щоб позбутися наслідків завданих травм, побороти неоколонізаційні впливи Росії.

Більшість праць із колоніальної та постколоніальної лінгвістики присвячені проблемам, що стосуються класичних західних колоній. Лише зрідка натрапляємо на мовознавчі дослідження, що використовують постколоніальну методологію для реінтерпретації радянського минулого і вивчення мовних проблем країн пострадянського простору (Див. напр. Zolyan, 2021). Факти української мови в контексті відношень колонізатор – колонізований потрактовував Ю. Шевельов. Ще 1947 року видатний

український лінгвіст відзначив прикмети колоніального статусу українців, що оприявнюють брак національної гордості. З-поміж них – автоматичний перехід з української мови на іншу в разі розмови з представниками влади, недооцінка власних митців у порівнянні з діячами імперської культури. Ю. Шевельов твердив про послідовне вибудовування в СРСР імперського наративу про вищість російської культури і вторинність української: «Большевики знають, що роблять, коли з дня в день товчуть про "переваги" російської культури і про впливи, впливи: Добролюбова і Чернишевського і Курочкіна – на Шевченка, Тургенєва – Марка Вовчка, Ґорького на Михайла Коцюбинського, Пушкіна на Лесю Українку, Решетнікова і Ґл. Успенського – на Франка. Вони борються з національною гордістю українця» (Шевельов, 2009а, с. 119). Один із найважливіших інструментів збереження імперського домінування – упровадження думки про непридатність мови колонії для використання освіченими людьми: «Хай складається враження, що мова «культури» – ніколи не українська» (Шевельов, 2009а, с. 119). Винаходом радянської системи Ю. Шевельов вважав утручання влади у внутрішні закони мови, що виявлялося в забороні певних слів, синтаксичних конструкцій, граматичних форм, зміні орфографічних і орфоепічних правил, популяризації подібних до російських або й власне російських одиниць (Шевельов, 2009г, с. 266–267). Учений описує випадки, коли влада безпосередньо впливала на створення словників, ухвалення правопису, а українські мовознавчі праці транслювали вигідні для неї наративи. З одного боку, лінгвістичні розвідки, що висвітлювали розвиток української мови в СРСР, посилювали позиції колонізаторів, з другого – у своєрідний спосіб засвідчували перебіг мовних

процесів, спричинених колоніальним статусом України, адже «кожна мова – чортячо небезпечний свідок історії народу, що даної мови вживає» (Шевельов, 2009б, с. 287).

Проблеми мовно-культурного відродження у постколоніальний період з лінгвістичного погляду послідовно висвітлює у своїх працях Л. Масенко. У центрі уваги соціолінгвістичних студій дослідниці – проблеми функціональної нерівноправності мов, спричинені тривалою колоніальною залежністю України від Росії, українсько-російський білінгвізм, мовна поведінка особистості у двомовному соціумі, зміни мовних норм і змішані типи усного мовлення. На переконання Л. Масенко, СРСР продовжив імперську політику царської Росії, маскуючи її за допомогою офіційної ідеології та запроваджуючи нові колоніальні практики, зокрема, «примусове скеровування лексикографічних та інших мовознавчих праць на поступове вилучення з української мови рис самостійної системи і зведення її до стану місцевої говірки, яка б відрізнялася від російської незначними фонетичними й лексичними особливостями» (Масенко, 2004, с. 45).

Якщо царська Росія використовувала політику прямих заборон, то радянська імперія, визнаючи існування української мови, вдавалася до її руйнування, обмежуючи функціювання і вибудовуючи складний дискурс домінування російської. Інструментом поширення відповідних наративів стали і мовознавчі праці, які, зокрема, аргументували потребу нівеляції своєрідних рис української мови під різноманітними ідеологічними гаслами (боротьби з буржуазним націоналізмом, очищення від застарілих елементів, удосконалення відповідно до вимог розвиненого соціалістичного суспільства тощо), а також описували мовні факти на матеріалі текстів, що транслювали цю

ідеологію. Не лише офіційно-ділові та публіцистичні, а й художні тексти, створені українськими радянськими митцями, не могли уникнути ідеологічних упливів середовища. Нерідко автори перебували під загрозою фізичного знищення, а їхні твори зазнавали прямого втручання цензури. Українська література, як яскраво показала В. Агеєва, усе ж змогла зберегти український культурний суверенітет, виступаючи виразником антиколоніальних сенсів. Однак в умовах імперського гніту автори мали пристосовуватися до панівної ідеології. «Людина змушена працювати водночас на систему і проти системи, поет чи романіст – писати, почергово адресуючи свої тексти то цензорові, то "своєму" ідеальному читачеві, у самому існуванні якого іноді не може не сумніватися» (Агеєва, 2021, с. 244). Отже, у текстах різною мірою представлена імперська оптика, а лінгвістичні дослідження, виконані на такому матеріалі, зафіксували її вже на новому рівні – як властиву українській мові семантику тих чи тих одиниць, адже встановлюючи лексичне значення, «ми не можемо виділити слово ні з типових контекстів, у яких воно трапляється, ні з його зв'язків з іншими словами» (Jackson, 2002, с. 16).

Лексикографічне опрацювання мовно-культурної інформації в колоніальних умовах

Особливими виразниками імперських наративів стали лексикографічні праці, що фіксували й описували мовні одиниці з огляду на офіційну ідеологію. Словники виконують низку важливих функцій: інформаційну, комунікативну, реєстрації, систематизації, кодифікації, а також

пізнавальну та навчальну (Капранов, 2013, с. 47). На відміну від інших лінгвістичних праць, читачами яких є переважно вузьке коло фахівців, словники мають найширше коло споживачів: їх використовують учні й студенти, учителі та викладачі вишів, редактори і коректори, журналісти, письменники тощо. Як влучно зауважив Г. Джексон, «Словник є частиною культурної тканини нашого суспільства; кожне нове видання потребує огляду в щоденній пресі. І ми всі вважаємо авторитетним те, що сказано в словнику: якщо в словнику так сказано, значить, це так. Життя було б неможливим, якби словник не був останнім арбітром у наших мовних суперечках» (Jackson, 2002, с. 16). Словник є втіленням національної культури певного періоду і водночас визначає риси цієї культури, оскільки стає орієнтиром для її творців. Зафіксована у словнику інформація має надзвичайний уплив і на пересічних носіїв мови, і на фахівців у галузі лінгвістики. Дані словників стають матеріалом для нових мовознавчих досліджень, нерідко осмислюючись як об'єктивні мовні факти, а не продукт діяльності лексикографів у певній суспільно-політичній ситуації. Однак в умовах тоталітаризму, цілковитого державного контролю за науковою та видавничою діяльністю словник стає виразником державної ідеології та потребує критичного прочитання для виявлення ідеологічних сенсів, представлених у різний спосіб.

Знаковими з погляду репрезентації національної мови і культури є тлумачні словники. Вони є унікальними текстами, що мають складну багаторівневу структуру і подають у специфічному вигляді (через добір лексем, стилістичне маркування, спосіб тлумачення, ілюстративний матеріал тощо) множину взаємопов'язаних сенсів. Ретельно укладений, максимально повний тлумачний словник

є свідченням високого рівня розвитку відповідної мови і мовознавства, окреслює обшири й характер світобачення народу, культурні особливості. Тлумачний словник завжди зазнає ідеологічного впливу. О. Демська слушно наголошує, що «*словник* не може бути без *ідеології*» (курсив. – *О. Д.*), і в галузі лексикографії потрактовує ідеологію як «систему поглядів та ідей, через призму яких відбувається усвідомлення й оцінка вербалізованої позамовної дійсності та репрезентація її (або її фрагментів) у *словнику*» (Демська, 2012, с. 276). Ця система, на думку дослідниці, охоплює і лінгвістичні концепції, відповідно до яких інтерпретовано мовні факти (інтролінгвістична ідеологія), і загальнокультурні, історичні, соціальні погляди (екстралінгвістична ідеологія) (Демська, 2012, с. 276–277). Очевидність, акцентованість останніх маємо на увазі, коли відзначаємо ідеологізацію словника.

На думку Р. Мун, ідеологія оприявнюється в багатьох випадках, коли словник описує соціальний світ. Вона стосується ввічливого і неввічливого, табу, оцінок, конотацій, культурних алюзій, сублексиконів, таких семантичних полів, як політика, релігія, етнічна належність, сексуальність тощо (Moon, 2014, с. 85). Р. Мун констатує, що перед сучасними лексикографами, які створюють навчальні словники, постає складна проблема – збалансувати в тлумаченні дані про реальне слововживання та вимоги до слововживання, які висуває інклюзивне постмодерністське суспільство. Зрештою, написання тлумачення стає ідеологічним актом (Moon, 2014, с. 89–103). Інкорпорованість ідеологічної інформації до тексту словника чітко усвідомлювало радянське керівництво. У СРСР діяльність лексикографів перебувала під постійним державним контролем, тому зміст словників відбивав державну ідео-

логію на всіх можливих рівнях і кожне видання було частиною єдиного контрольованого дискурсу.

Автор першої комплексної праці з теорії лексикографії Л. Зґуста цілком правильно вказував: «щоб добре виконувати свою роботу, лексикограф повинен брати до уваги не тільки всю структуру мови, про яку йдеться, а й культуру відповідної мовної спільноти в усіх її аспектах» (Zgusta, 1971, с. 15). Навряд чи може словник колоніальної мови, створений в умовах імперського контролю, адекватно репрезентувати весь обшир національної культури. Мова колонізованих містить елементи, що руйнують імперський дискурс, вона фіксує не лише колоніальний, а й антиколоніальний вимір життя народу. Кодифікація цих мовних фактів суперечить інтересам імперії, тож логічно, що вони не потрапляють до створеного в умовах жорсткого контролю тлумачного словника.

«Словник української мови» (СУМ) в 11 томах вважають видатним досягненням української мовознавчої науки. Л. Мовчун твердить, що «ця епохальна для другої половини ХХ ст. праця є і, без сумніву, залишатиметься еталонною й авторитетною» (Мовчун, 2018, с. 112). Проте беззаперечним є те, що словник відбиває офіційну ідеологію СРСР, що зумовило, зокрема, його критичну оцінку в наукових працях періоду Незалежної України та гостру потребу створення нового словника. Таким мав стати укладений на основі СУМа Словник української мови у 20 томах, видання якого й досі не завершене. У Передмові до нового словника з-поміж інших задекларовано застосування такого лексикографічного принципу: «Звільнення СУМа від рудиментів тоталітарного режиму; деідеологізація лексикографічного матеріалу; забезпечення лексикографічної об’єктивності» (Русанівський, 2010, с. 8).

Для цього передбачено вилучити цитати з «творів марксистсько-ленінського спрямування», «ідеологічну» лексику, «яка в наш час уже втратила сенс», та «очистити тлумачення від ідеологічних нашарувань попередньої епохи» (Русанівський, 2010, с. 8). Як бачимо, проникнення імперської ідеології в найбільший український тлумачний словник радянського періоду не відзначено. Насамперед ідеться про «декомунізацію» словника, що також видається надзвичайно складним завданням, адже «марксистсько-ленінське спрямування» має чимало художніх творів української літератури радянського періоду, публіцистичних, наукових текстів, у яких представлена чимала кількість «ідеологічної» лексики.

Ідеологізацію словника, властиву радянському тоталітаризму, докладно проаналізувала І. Ренчка. За спостереженнями дослідниці, «комуністичне управління мовою позначалося на формуванні реєстру лексикографічних праць, побудові дефініцій, ремаркуванні і структуруванні словникових статей» (Ренчка, 2018б, с. 53). І. Ренчка описала вплив панівної в СРСР марксистсько-ленінської ідеології на спосіб тлумачення у СУМі назв політичних партій, рухів та ідеологічних течій, релігійної лексики, найменувань мистецьких напрямів, а також лексики економічної сфери (Ренчка, 2018а; Ренчка, 2018б). СУМ не міг не стати виразником й імперської ідеології, адже СРСР продовжив політику Російської імперії, використавши комуністичну ідеологію як ширму для реалізації колонізаторських практик. Видатний французький історик Ф. Фюре, аналізуючи політику Й. Сталіна, відзначив повернення «до традиційного шовінізму панівної нації», який «тепер має вигляд вірності тоталітарній партії» (Фюре, 2007, с. 221). Тавтологічність і догматизм більшовицького вчення, виробле-

на в тоталітарному суспільстві новомова з властивою їй маніпулятивною оцінністю модифікували імперський наратив.

Словник української мови в 11 томах: прикмети колоніальної оптики

Хоча ми не можемо прочитати політичну історію зі словникових тлумачень, значення слів з великою чутливістю реєструють те, що відбувається у світі (інтерпретації різних груп людей у різний час), але реєструють у своєрідному коді, який потрібно зламати, щоб правильно використати ці високочутливі прилади, – влучно зауважили К. Годдард і А. Вежбицька у своїй праці «Words and Meanings», що узагальнила результати тривалого й системного вивчення лексики багатьох мов (Goddard & Wierzbicka, 2014, с. 2). Слова не існують поза контекстом, ситуацією спілкування, поза дискурсом, певною культурою. Їхнє лексичне значення, функційну спроможність ми усвідомлюємо як узагальнення можливих уживань в певних лінгвальних і позалінгвальних умовах.

Адекватно інтерпретувати національний словник і всю множину представлених у ньому значень можливо, якщо врахувати функціювання мови в усіх сферах, зокрема й у контексті антиколоніального спротиву українського народу. «Усе XX ст. пронизане антиколоніальними рухами – визвольними змаганнями українців за незалежність, з одного боку, і різними стратегіями зовнішньої колонізації, до яких вдавалися уряди російської, а потім радянської імперій, з іншого» (Гундорова, 2012, с. 33). Очевидно, що лексика української мови не могла не відбити ці важливі

аспекти буття нації. Проте лексикографічний опис мови колонізованих, здійснений під пильним оком колонізаторів, може демонструвати її тільки у потрібному для імперії світлі.

На жаль, СУМ не репрезентує все багатство української лексики того періоду, в який він створений. З-поміж джерел словника було чимало неоригінальної політичної літератури, а художні твори лексикографи опрацьовували вибірково. «Джерельна база, на якій ґрунтувався його (СУМа. – *Н. Я.*) реєстр і здійснювалася інтерпретація значень реєстрових лексем та стійких словосполучень, була обмежена уподобаннями компартійних ідеологів на кшталт горезвісного Маланчука», – згадує В. Винник (Винник, 2012, с. 25). Основною вадою словника один із його упорядників називає те, що праця «не відображає функціонування української мови за межами України – в діаспорі, де живуть мільйони українців, які плекають діяльність творчих і наукових осередків, піклуються про збереження і розвиток рідної мови та культури» (Винник, 2012, с. 25–26).

Через те, що джерелами для СУМа не стали художні, наукові й публіцистичні твори діаспорян, у ньому не відбито той антиколоніальний дискурс, який вони репрезентували. Зокрема у реєстрі словника немає лексем *бандерівець, бандерівський, державник, державницький, самостійник, самостійницький, упівець, оунівець, оунівський, енкаведист, енкаведистський, перевишкіл, політвиховник, боївка, антибільшовицький, підбільшовицький, спецпереселенець, спецпоселення, спецпоселенець* тощо. Ці та інші лексеми становлять значний масив мовних одиниць, які оприявнюють той вимір життя української нації, який принципово важливий для адекватного розуміння її минулого та сьогодення. Вони засвідчують, що українці

мали потужне прагнення позбутися колоніальної залежності, розбудувати свою державу. За межами СУМа залишилася та частина лексико-семантичного обширу мови, яка не узгоджувалася з прийнятним для імперії стереотипом українця. «Небезпечні» лексеми та контексти їх уживання репрезентували українців як політичну націю, а не частину радянського народу, що вирізняється з-поміж інших хіба що незначними етнографічними відмінностями, які характерні передусім для села. Джерелами для словника не стали також твори ідеологів національного руху, політичних і культурних діячів періоду Української революції 1917–1921 років, газети та офіційно-ділові тексти цього періоду, твори заборонених і репресованих авторів. Через ідеологічні обмеження джерельної бази реєстр словника виявився не просто кількісно меншим, ніж міг би бути. Відсутність у СУМі чималої кількості вживаних в українській мові лексем стала одним з інструментів репрезентації українців як нації, що не має окремого від імперії політичного минулого і не претендує на самостійне майбутнє.

Обмежень зазнав не лише реєстр СУМа. У деяких випадках словник оминає лексико-семантичний варіант лексеми, який стосується антиколоніальної, антитоталітарної боротьби українців і насильницьких дій імперської влади. Наприклад, СУМ подає таке тлумачення слова *яструбок*: 1. Зменш.-пестл. до **яструб**. 2. *перен., розм.* Назва літака-винищувача, вживана в період Великої Вітчизняної війни. (СУМ-11, т. 11, с. 658). Однак це слово вживали також для номінації членів парамілітарних формувань, призначених для боротьби з українським національно-визвольним рухом. Наприклад: – *Згоріли б і ми, аби «яструбки» бандюгам не перешкодили, Певне, хотіли*

всіх, хто в колгосп записався, спалити (І. Кирій, 1974) [1]; *– А мені люди сказали – Капелюх у «яструбки» записався, – прошепотів Попеленко* (В. Смірнов, 1971). Прикметно, що в цьому значенні слово вживали не лише в усному мовленні. Воно проникло в художні твори, що виходили друком на теренах СРСР, але не потрапило до словника.

Важливим елементом словникових статей є ілюстрації. Тлумачення не можуть вичерпно передати всі аспекти лексичних значень слів. Їх доповнюють ілюстрації, підбір яких може кардинально змінити сприйняття реєстрової одиниці. Низка наявних у словнику лексем (*зв'язковий, криївка, провідник, чота, рій* тощо) безпосередньо стосуються збройної визвольної боротьби українців, проте ілюстрації не демонструють відповідних контекстів, і важлива для осягнення культури та історії українців інформація залишилася за межами лексикографічної праці. Замовчуванню «незручних» контекстів уживання лексеми сприяють і ремарки. Наприклад, СУМ пропонує такий лексикографічний опис слова «чота»: **ЧОТА**, и, *жін., іст.* Те саме, що **взвод**. (СУМ-11, т. 11, с. 366). Маркувавши слово як історизм, лексикографи зігнорували практику його сучасного використання, адже вона руйнує імперську картинку щасливої Радянської України: *Це була сотня, що складалася тільки з лемків: 6 добре озброєних чот, важкі кулемети, міномети, одна гармата, рій кіннотчиків, мінерів, чота автоматчиків* (С. Хрін, 1948); *Одна чота сотні Вудзиновського, що стояла досі на правому крилі, ртану-*

---

[1] Весь фактичний матеріал дібрано з Генерального регіонального анотованого корпусу української мови (ГРАК). URL: http://uacorpus.org (14.11.2022–30.12.2022). Окрім імені автора або назви, у дужках подано рік видання.

ла чим-дуж на верх і ще на декілька хвилин стримала московські лави, і вони сховались під захист наших окопів (С. Ріпецький, 1956).

Звісно, не дивно, що лексеми, їхні окремі значення, ілюстрації, які оприявнюють протибільшовицьку боротьбу та репресивні практики російсько-радянської імперії, відсутні у словнику, адже його створювано з очевидними ідеологічними настановами й під жорстким контролем. Проте нині важливо усвідомлювати неповноту тієї лінгвістичної та соціокультурної інформації, яку репрезентує СУМ. Це словник, що відбиває лише радянську дійсність у потрібному для тогочасної влади світлі.

Одним зі способів утвердження природності колоніального статусу України була фіксація й відповідне потрактування в СУМі лексем і сталих словосполучень, які з'явилися й активно використовувалися в радянській публіцистиці для трансляції маніпулятивного імперського наративу. Показовими в цьому аспекті є лексеми *возз'єднувати, возз'єднати, возз'єднуватися, возз'єднатися, возз'єднання, возз'єднаний*. Усі вони марковані як книжні та урочисті. СУМ так тлумачить лексему *возз'єднувати*: «З'єднувати знову (про країну, народ тощо)» (СУМ-11, т. 1, с. 724). Решта лексем описані через словотвірні зв'язки з дієсловом. Семантика останнього є доволі складною, адже позначає позитивно оцінюваний процес, спрямований на відновлення цілісності якогось утворення, яке існувало в минулому, але було зруйноване. Старослов'янський префікс *воз-*, що надає урочистості, в українській мові є непродуктивним і сему 'знову' виражає лише у згаданих словах (пор.: відмінність функції *воз-* у конфесійній лексиці: *возвеличити, вознести, возсіяти, возславити*). За спостереженнями С. Соколової, «усі українські дієслівні

префікси багатозначні» (Соколова, 2003, с. 264). Проте у випадку з аналізованими словами привертає увагу обмеженість уживання префікса зі значенням ‘знову’, а також специфічність моделі, за якою твориться дієслово *возз’єднати* – *воз-* додається до твірної основи, що вже має префікс.

Згаданих слів немає у словнику за редакцією Б. Грінченка, а також у розробленому на його основі словнику за редакцією С. Єфремова та А. Ніковського. Перший том «Російсько-українського словника» за редакцією А. Кримського, що вийшов друком 1924 року, містить російські лексеми *воссоединение, воссоединённый, воссоединять, воссоединить,* проте з-поміж запропонованих варіантів перекладу немає невластивих українській мові старослов’янізмів. Наприклад, лексему *воссоединение* запропоновано перекладати так: *приєднання, новоз’єднання, новозлучення, з’єднання, злучення* (Кримський, 2016, с. 110).

У російській мові старослов’янізмів із префіксом *вос-* набагато більше, ніж із його відповідником в українській мові, наприклад: *воспарить, воспеть, воспламенить, восполнить, воспрепятствовать, воспроизвести, воспротивиться, восседать, воссоздать* тощо. З-поміж них є й такі, де *вос-* виконує ту саму функцію, що і в слові *воссоединить* та його похідних, наприклад, *восполнить, воссоздать*. Це дає підстави припустити, що слова *возз’єднати, возз’єднання* та подібні є кальками з російської мови, які потрапили до української мови в радянський період. Тим часом упровадження будь-яких нових церковнослов’янізмів суперечить внутрішнім закономірностям розвитку української мови, наближаючи її до російської. Такі нібито незначні зміни впливають на майбутнє мови, адже, за словами Ю. Шевельова, «ми відкриває-

мо браму для зміни самого типу мови – самої структури її від мішано-діялектної до мішано-мовної» (Шевельов, 2009в, с. 347)

Складні для вимови і написання книжні лексеми *возз'єднувати, возз'єднати, возз'єднуватися, возз'єднатися, возз'єднання, возз'єднаний* у СУМі проілюстровані дуже бідно – до кожної словникової статті подано по одній ілюстрації з текстів 50-х років XX ст. За даними корпусу ГРАК, використання цих слів розпочинається у 40-х роках XX ст. переважно у контекстах двох типів (саме вони представлені і в СУМі): про Переяславську раду і про приєднання західних українських земель до УРСР (Шведова та ін., 29.12.2022). Така тематика з виразними ідеологічними акцентами домінує до 80-х років, наприклад: *У дні свята* ***возз'єднання*** *українського народу особливо корисно згадати про чорні тіні минулого, про ту страшну долю, яку готували нашим західним братам іноземні поневолювачі та їх найманці – українські буржуазні націоналісти* (Я. Галан, 1949); *Ватажки козацтва звернулися до російського уряду з проханням* ***возз'єднати*** *правобережні українські землі з Росією* («Історія міст і сіл Української РСР. Київська область», 1971); ***Возз'єднання*** *України з Росією було зумовлене багатовіковими економічними, політичними і культурними зв'язками українського та російського народів* (В. Панашенко, 1979); *Відкриття університету в Києві було підготовлене всім перебігом економічного та культурно-політичного розвитку України після* ***возз'єднання*** *її з Росією* («Наука і суспільство», 1984). Замість звичних українських слів *приєднувати, приєднати, приєднання* бачимо громіздкі старослов'янізми, що не мають традиції використання в українській художній літературі. Їх уживання асоціюється

з конкретними подіями в історії України, які мають з погляду влади оцінюватися безумовно позитивно. Очевидно, для маніпулятивного закріплення у масовій свідомості цієї оцінки й були запроваджені в науковий і публічний дискурси прямі відповідники російських слів.

Про втручання влади у діяльність українських істориків, зокрема, для запровадження й поширення слова «возз'єднання» на позначення Переяславського акту 1654 року дізнаємося з праці М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», яка 1972 року вийшла друком у Канаді, а раніше в Україні поширювалася в самвидаві. Знаний український історик і археолог вказує на ревізію уявлень про історичний процес після 1947 року, коли колектив Інституту історії АН УРСР звинуватили в буржуазному націоналізмі. За свідченням М. Брайчевського, «ситуація особливо ускладнилася в період гучного святкування 300-річчя Переяславської події, яка за своїм значенням трохи не порівнювалася з найвизначнішим революційним переворотом в історії людства» (Брайчевський, 1972, с. 9). Маніпулювання історичними фактами потребувало відповідного мовного оформлення і ревізію наукових уявлень було зафіксовано на рівні термінології. «...Замість загальновживаного слова "приєднання" України до Росії був декретований термін "возз'єднання" України з Росією, який і став обов'язковим для всіх текстів. Треба відзначити, що ця термінологічна реформа була здійснена всупереч активному протестові з боку переважної більшості спеціялістів, але на цей протест в умовах "культу особи" не зважали, і питання було розв'язане адміністративним порядком» (Брайчевський, 1972, с. 9-10).

Приєднання західноукраїнських земель до УРСР радянська наука і пропаганда також називала «возз'єд-

нанням». Т. Гуменюк відзначає послідовне використання ідеологем «визволення» і «возз'єднання» вже з перших опублікованих праць на цю тему (Гуменюк, 2004, с. 41). Натомість історики з діаспори оцінювали ці події зовсім інакше і вживали слова «включення», «прилучення», «приєднання», «окупація», «анексія», «злука» тощо (Гуменюк, 2004, с. 43).

Подання акту колонізації як закономірної, найважливішої та безумовно позитивної події в житті колонізованого народу є типовим для імперського наративу. Як указував Ф. Фанон, «...колоніалізм звертається до минулого пригнобленого народу: спотворює його, викривляє і нищить. [...] Метою колоніального панування є переконати тубільне населення, що колоніалізм прийшов, аби вирвати їх із темряви» (Фанон, 2016, с. 136). Для мовної репрезентації саме такої оцінки колонізаційних дій імперії радянська влада запровадила ідеологему «возз'єднання».

Сприйняття лексеми *возз'єднання* як нав'язаної владою для «правильного» позначення подій, що сприяли колонізації українських територій Росією, зумовило її іронічне використання і за часів СРСР, і тоді, коли радянська імперія припинила своє існування. Іронію, негативну оцінку в письмовому мовленні маркували лапками або й коментарем, що демонстрував сумнівність, хибність офіційної назви, наприклад: *Ось святкуємо 325-річчя* ***«возз'єднання»*** (О. Гончар, 1979); *Не поїхав і до Москви на виступи з приводу* ***так званого возз'єднання*** *(чим, здається, накликав невдоволення начальства), але ж зате як працювалось!* (О. Гончар, 1979); *У фестивалі брали участь, крім українських мистців, запрошені 1600 членів російських колективів для прославлення 325-річчя* ***т. зв. «возз'єднання»*** (Ю. Маївський, 1979); *До*

1939 року, до ***так званого возз'єднання****, у Львові було кілька кіностудій* («За вільну Україну», 1990); *Нарешті, 1939 рік, Пакт Молотова – Ріббентропа, на який люблять посилатися адепти міфу про Сталіна, що* ***«возз'єднав Україну»*** («День», 2018).

СУМ, звичайно, не міг оминути вживаних у багатьох наукових і публіцистичних текстах ідеологем. Він кодифікував відповідні слова як нормативні одиниці системи української мови, що мають певні стилістичні характеристики (є книжними й урочистими), і продемонстрував за допомогою ілюстрацій офіційну, імперську оцінку історичних подій. Нині бачимо вживання старослов'янізмів *возз'єднувати, возз'єднати, возз'єднуватися, возз'єднатися, возз'єднання, возз'єднаний* у різних контекстах: коли йдеться про поновлення цілісності колективів, партій, церков, сімей, країн (1), а також коли йдеться про відродження російсько-радянської імперії (2), наприклад:

(1)*Нагадаємо, минулого року ABBA вперше натякнули, що мають намір возз'єднатися, нехай і віртуально* (NаблоID, 2017); *Партія «Опозиційний блок» може возз'єднатися вже найближчими днями* («Еспресо», 2019); *Зараз сім'я возз'єдналася, але складні моменти бувають у різних ситуаціях* («24 канал», 2022);

(2)*На думку Кремля, це дасть змогу «возз'єднати розділений народ», тобто включити територію і населення України, чи принаймні велику їхню частину, до складу Росії»* («День», 2014); *Захоплені території хочуть нібито «возз'єднати» з росією* («Новини Live», 2022); *Що ж, вкотре варто нагадати, що ідея про нове возз'єднання України з Росією базується на кількох виразних маніпуляціях* («Український тиждень», 2022).

Через уведення до реєстру деяких невластивих українській мові слів, їх некоректне тлумачення і добір ілюстрацій СУМ сприяв інтеграції до українського культурного простору явищ російської культури. Наприклад, до словника внесено лексеми *кулеб'яка* та *щі*, які проілюстровано одним і тим самим дуже сумнівним твердженням із видання 1957 року «Українські страви»: *Українська кухня запозичила деякі страви російської кухні, які збагатили її асортимент. До таких страв належать щі, солянка, пельмені, кулеб'яка та інші* (СУМ-11, т. 4, с. 390; СУМ-11, т. 11, с. 589). Тлумачення обох лексем не дають уявлення про походження страв, одомашнюючи відповідні назви: «**КУЛЕБ'ЯКА**, и, *жін.* Довгий великий пиріг з кислого тіста з м'ясом, рибою, кашею тощо» (СУМ-11, т. 4, с. 390); «**ЩІ**, щів, *мн.* Рідка страва з шаткованої капусти» (СУМ-11, т. 11, с. 589). Також одним і тим самим реченням, в якому борщ названо російським, ілюстровано номени *розтягай* і *солянка*: *Російська кухня характерна великим асортиментом заправних супів (щі, борщі, солянки, розсольники)* (СУМ-11, т. 8, с. 836; СУМ-11, т. 9, с. 453). Як і в попередньому випадку, тлумачення відповідних лексем не містять вказівок на походження страв. Відсутність таких відомостей, яка, очевидно, зумовлена прагненням висловитися лаконічно, призводить до втрати точності дефініції. Культурна інформація, носієм якої є тлумачний словник, через це постає викривлено, стирається межа між українським і російським, що відповідає пропагованій в СРСР ідеї про унікальну єдність слов'янських народів. Відзначимо, що у СУМі є й такі тлумачення, де використано іншу стратегію і подано відомості про належність предмета до іншої культури. У такий спосіб, наприклад, витлумачено лексеми *балалайка, косоворотка*: «Росій-

ський народний музичний триструнний інструмент з декою у формі трикутника» (СУМ-11, т. 1, с. 94); «Російська чоловіча сорочка із стоячим коміром, що застібається збоку» (СУМ-11, т. 4, с. 307). Такий підхід слушно зреалізовано у тлумаченні багатьох назв (*корида, плов, сакля, сомбреро, тюбетейка, чебурек*, *чурек*, *юрта, яранга* тощо)*,* які засвідчують взаємодію українців з іншими народами.

Яскравим прикладом того, що СУМ відбиває імперську оптику, є підхід до лексикографічного опису іменників на позначення націй СРСР, а також похідних від них прикметників. Лексему *українці* витлумачено так: «Один із трьох східнослов'янських народів, що нині становить основне населення Української РСР» (СУМ-11, т. 10, с. 423). Таку саму формулу використано для тлумачення лексеми *білоруси*: «Один з трьох східнослов'янських народів, що становить основне населення Білоруської РСР» (СУМ-11, т. 1, с. 184). Тлумачення лексеми *росіяни* містить прикметне доповнення: «Східнослов'янський народ, нація, основне населення РРФСР, представлене і в інших республіках СРСР; представники цього народу» (СУМ-11, т. 8, с. 882). На відміну від українців і білорусів, а також інших народів, росіян удостоєно номеном *нація*, а їхнє проживання не обмежене кордонами республіки. Водночас лише тлумачення лексем *українці*, *білоруси* і *росіяни* містить інформацію про походження цих народів, підкреслюючи їхню близькість і вирізняючи на тлі інших. Тлумачення назв решти народів СРСР здійснено тільки через їхню географічну локалізацію, що визначається межами республіки, наприклад: «**КАЗАХИ**, ів, *мн.* (*одн.* казах, а, *чол.*; казашка, и, *жін.*). Народ, що становить корінне населення Казахської РСР» (СУМ-11,

т. 4, с. 71); «**ЛИТОВЦІ**, ів, *мн.* (*одн.* литовець, вця, *чол.*; литовка, и, *жін.*). Народ, що становить основне населення Литовської РСР» (СУМ-11, т. 4, с. 495); «**ТУРКМЕНИ**, ів, мн. (одн. туркмен, а, чол.; туркменка, и, жін.). Народ, що становить основне населення Туркменської РСР» (СУМ-11, т. 10, с. 327). У тлумаченні лексеми *грузини* навіть не використано слова народ: «Основне населення Грузинської РСР» (СУМ-11, т. 2, с. 180). Отже, СУМ подає східнослов'янські народи як особливу єдність, а росіян вирізняє з-поміж інших народів тим, що простір їхнього існування не обмежений кордонами республіки, він збігається з обширами всієї імперії.

З огляду на те, що словник має представляти культуру народу, який є носієм мови, дивною видається лаконічність тлумачення і бідність ілюстрування прикметника *український*: «**УКРАЇНСЬКИЙ**, а, е. Прикм. до українці і Україна» (СУМ-11, т. 10, с. 423). СУМ подає лише дві ілюстрації з творів С. Васильченка та О. Довженка, де відповідний прикметник ужито з іменниками *пісня* і *письменник*. Натомість лексикографічний опис лексеми *російський* є дуже докладним. Окрім загального тлумачення, яке супроводжує п'ять ілюстрацій, подано чотири відтінки значення, кожен із яких також ілюстровано (СУМ-11, т. 8, с. 882). Навряд чи лексикографам бракувало фактичного матеріалу для ґрунтовнішого опису лексеми *український*. Очевидно, було обрано таку стратегію репрезентації українського, яка б не суперечила традиційній моделі імперії: центр, що втілює прогрес і культуру, протиставлений периферії. У СУМ прикметники, що є похідними від назв народів СРСР, зокрема й *український*, витлумачено за однією схемою, єдиний виняток – прикметник *російський*. Хоч природно сприймати себе як центр власного культур-

ного життя, колонізований народ у словнику своєї мови репрезентував себе як частину периферії.

Прикметники у вираженні радянсько-російського імперського наративу

Важливим інструментом творення ідеологем і організації новомови, що характерна для тоталітарних режимів, є прикметники. Саме прикметники з виразною оцінною домінантою, за спостереженнями І. Ренчки, були в офіційному мовленні СРСР засобами номінації цінностей для поділу на «своїх» і «чужих». Відповідно вживані атрибути можна поділити на дві групи: позитивні характеристики, наприклад, *радянський, комуністичний, народний, робітничий, трудовий, матеріалістичний, передовий, прогресивний,* і негативні – *антирадянський, буржуазний, реакційний, ворожий, зрадницький, агресивний* тощо (Ренчка, 2018б, с. 33–34). У вибудовуванні імперського наративу оцінна дихотомія атрибутів не така очевидна, хоча прикметники є його важливим компонентом. Вони здатні істотно змінити сприйняття означуваних назв (*буржуазний націоналізм*, *радянський патріотизм*, *радянська мораль, радянський народ*), стати важливим складником ідеологем, виражених стійкими словосполуками (*братній народ, великий російський народ, велика російська література*). Тривале вживання прикметників у контекстах, що транслюють ті самі наративи, залишило відбиток на низці таких лексем, як *братній, братерський, вітчизняний, російський, радянський, національний* тощо. Адекватний опис цих контекстно-детермінованих відтінків значень дасть змогу виявити зафіксовані на рівні

слова наслідки перебування українців у російсько-радянській імперії й уможливить продуктивний аналіз семантичних трансформацій прикметників у нових, постколоніальних, умовах.

Л. Масенко розкрила маніпулятивну сутність уживання деяких із цих одиниць у контексті радянського тоталітарного дискурсу, показавши тяглість імперських традицій Росії. Зокрема дослідниця відзначила вживання словосполучення *братні народи* ще до 1917 року. Пізніше воно стало риторичним штампом для приховання політики асиміляції неросійського населення радянських республік (Масенко, 2017, с. 176–178). Постійно повторюючись у контрольованому інформаційному просторі, уживаючись в офіційних текстах і художніх творах, ця та інші ідеологеми формували стереотипи, що узвичаювали імперське панування, подавали його як природний стан, надавали йому позитивної оцінки.

Позначення відношень між колонізатором і колонізованим як сімейних, з одного боку, наголошувало на їхній природності й нерозривності, з другого – давало змогу встановити нерівнорядні статуси «братів», визначити старшого, досвідченішого і сильнішого, та молодшого, який потребує захисту й опіки, не може самостійно керувати своїм життям. Звісно, колонізатор залишав за собою привілей бути старшим братом, який спрямовує, показує приклад, поблажливо ставиться до молодших, що визнають його першість. Зрештою, як зауважив Р. Шпорлюк, «у межах комуністичної фразеології було реставровано імперську модель, в якій російська нація піднеслася на рівень «старшого брата», залишаючись при цьому об’єктом маніпуляцій Сталіна та його системи» (Шпорлюк, 2016, с. 206). У матеріалах ГРАКа зафіксовано лише

поодинокі випадки називання російського народу старшим братом для акцентування його вищості, наприклад: *Спираючись на допомогу свого* ***старшого російського брата*** *український народ очистив свою землю від німецьких загарбників* («Радянська Україна», 1947). Використання номінації *старший брат* часто бачимо в антиколоніальному дискурсі, що засвідчує нав'язування відповідного образу в радянсько-імперському нарративі, наприклад: *З кінця 30-их до початку 40-их років Рильський в основному писав те, чого від нього недвозначно домагались: про «радянську вітчизну», про «старшого брата»...* («Сучасність», 1964); *Деякі емігрантські діячі уявляють, що в Спілці письменників України панує дух покори перед «старшим братом»* (М. Михалюк, 1967); *Виглядало, що, як у 1968 році в Чехо-Словаччині, «старший брат» був знову готовий дати польським товаришам «дружню допомогу»* (М. Прокоп, 1971). Важливою прикметою використання назви «старший брат» у таких контекстах є послідовне вживання лапок. Вони сигналізують про енантіосемію – зміну оцінки на протилежну (позитивної на негативну). Українські мовознавці відзначають зміну конотації ідеологем передусім в діахронії, у зв'язку зі суспільними трансформаціями – у тих випадках, коли «протилежні оцінні значення віддалені одне від одного хронологічно: раніше був «+», а зараз «–» або навпаки» (Брага, 2001). Уживання певних слів у лапках потрактовують як «несхвально-іронічне ставлення і цілком очевидний вияв недовіри до значущості тих чи інших понять і реалій радянського минулого» (Тараненко, 2012, с. 16). Є. Карпіловська пояснює, що в такому разі радянізми «можуть зберігати у своїй семантиці те саме поняття, проте стосується воно вже інших реалій, іншої суспільної

ситуації» (Карпіловська, 2012, с. 90). Проте якщо беремо до уваги весь обшир функціювання української мови у радянський період, зокрема й тексти, що мають антирадянське, антиколоніальне спрямування, маємо констатувати одночасне існування тих самих ідеологем з протилежними оцінками у двох дискурсах: офіційному імперському та антиколоніальному. Наявність цих двох дискурсів, де ті самі реалії мають протилежну оцінку, що виявляється у відповідній конотації ідеологем, є характерною рисою функціювання української мови за часів СРСР. У зміні оцінок ідеологем оприявнюється вторинна, захисна природа антиколоніального дискурсу – він покликаний зруйнувати імперський наратив, який вибудовується через маніпулювання лексичними одиницями.

Цивілізаційна вищість «старшого брата» у масовій свідомості закріплювалася, зокрема, через послідовне вживання означення *великий* щодо російського народу та його досягнень. До останніх відповідно до нової імперської ідеології зараховували з-поміж інших організацію революції, першість у формулюванні та впровадженні комуністичних ідей. Поєднання прикметників *великий* і *російський* стало звичним риторичним прийомом, що сприяв закріпленню в підсвідомості імперського стереотипу, наприклад: *Вивчити мову* ***великого російського*** *народу, який протягом свого тисячолітнього існування зумів створити одну з найвеличніших культур, мову великих організаторів історичного Жовтня – ось прагнення, яким охоплена наша учнівська молодь* («Вільна Україна», 1940); *Українська культура живе і розквітає у братерстві з* ***великим російським народом*** … («Всесвіт», 1961); *Дозвольте мені від імені Центрального Комітету Комуністичної партії України і уряду Радянської*

України, від усього українського народу передати в цей знаменний день ***великому братньому російському народові*** *палкий привіт і низький уклін за глибоку любов і повагу до пам'яті геніального сина України – Тараса Григоровича Шевченка* (О. Корнійчук, 1964); *Івана Ольбрахта завжди приваблювала* ***велика література братнього російського народу*** («Всесвіт», 1959).

Окрім послідовного вживання прикметника *великий,* для характеристики денотатів, які належать до категорії російських, бачимо різні способи позначення російського як особливого, стрижневого, взірцевого. Росіян вирізняли з-поміж інших народів СРСР. Часто в тексті лише російський народ (мова, література тощо) був номінований, решта потрапляли до загальної категорії неназваних інших, наприклад: *Трудящі України знають, що лише у дружбі й союзі* ***з російським народом та всіма іншими радянськими народами*** *– запорука свободи й суверенності, запорука успіху комуністичного будівництва* (В. Савченко, 1957); *Переваги соціалістичного способу виробництва, братня допомога* ***всіх народів нашої країни, насамперед великого російського народу****, героїчна праця закарпатських робітників, колгоспників, інтелігенції – ось головні рушійні сили, які дали можливість у короткий історичний строк ліквідувати тяжку колоніальну спадщину* («Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область», 1969); *Чуттям єдиної родини, – пише Арагон, послуговуючись крилатим висловом Павла Тичини, – скріплена* ***дружба народів-братів****, яких Жовтнева революція, ленінська національна політика, радянський патріотизм об'єднали* ***навколо російського народу*** («Всесвіт», 1986). Продовження цієї традиції бачимо і в 10-й статті Конституції

України: «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України» (Конституція України). Утвердження вищості, унікальності імперського центру – великого російського народу (мови, літератури, культури тощо), який протиставлений решті, – відбувалося не лише в публіцистиці, художній чи науковій літературі. Джерелом узвичаєння нижчого статусу колонізованих був специфічно вибудуваний офіційний ономастикон. Зокрема, у переліку наукових спеціальностей і навчальних дисциплін російська мова та література були представлені окремо, а не в загальній категорії мов і літератур народів СРСР. Це вибудовувало специфічну картину дійсності, в якій колонізатор і колонізований перебувають у різних вимірах попри декларовану комуністичною ідеологією рівність.

З-поміж мовних одиниць, які в українській мові були ключовими для творення сенсів, об'єднавчих для імперії нового типу, був прикметник *радянський*. Він давав змогу відмежуватися від імперського минулого Росії, протиставити сучасні практики дореволюційним, водночас даючи ідеологічні підстави для збереження цілісності імперії. Радянським могло і мало бути будь-що і будь-хто – інституція, явище, людина, що має стосунок до імперії з її новими звичаями (*село, школа, будівництво, кіно, пісня, література, театр, газета, жінка, селянин, вчитель, поет, читач* тощо). Цей прикметник виразно асоціювався і часто поєднувався із займенниковим прикметником *наш*, постійно зберігаючи позитивну конотацію, наприклад: *...Тепер яслі, дитяча хата, дитячий садок і т. инш. вже міцно увійшли в* ***наш радянський*** *побут* («Радянська Волинь», 1924); ***Наша радянська*** *школа – перша в світі робітнича школа* («Всесвіт», 1927); ***Наше радян-***

ське *селянство є цілком нове селянство* («Соціалістичний Київ», 1936); *Яка то родинно щира є* ***наша радянська*** *жінка!* (І. Ле, 1960).

СУМ подає докладний опис прикметникової лексеми *радянський*. Окрім першого лексико-семантичного варіанта, який витлумачено через словотвірний зв'язок з іменником *рада* у значенні «орган державної влади, який здійснює диктатуру пролетаріату і є формою політичної організації соціалістичного суспільства» (СУМ-11, т. 8, с. 426), словник репрезентує низку різновидів другого лексико-семантичного варіанта: «Який існує в Країні Рад, належний їй» (СУМ-11, т. 8, с. 438). Вони засвідчують надзвичайну семантичну гнучкість прикметникової лексеми, яка здатна вживатися з назвами найрізноманітніших об'єктів і явищ, видозмінюючи їх і породжуючи нові ідеологеми: *радянська демократія, радянський патріотизм, радянська ідеологія, радянська людина, радянський народ*. Цікаво, що в тлумаченні всіх відтінків використано неофіційну назву держави «Країна Рад», яка була поширена передусім у публіцистиці. Два відтінки значення ілюстровано лише словосполученнями: «// Власт. Країні Рад. Радянська демократія; // Власт. людям Країни Рад. Радянський патріотизм; Радянська ідеологія» (СУМ-11, т. 8, с. 438). Подання їх без контексту підкреслює ідеологічну вагомість і цілісність кожного, частотність уживання та зрозумілість для читача, який має перебувати в тому самому, цілком контрольованому владою дискурсі.

Окремо в СУМі вміщено тлумачення ідеологеми *радянський народ*: «нова, інтернаціональна спільність людей, що виникла в СРСР за роки соціалістичного будівництва» (СУМ-11, т. 8, с. 438). Цей номен давав змогу створити враження єдності колонізаторів і колонізованих, їх рівно-

правності у спільноті, яка нібито сформувалася на ідеологічних засадах. Важливою рисою прикметника *радянський* була здатність номінувати спільність, що нівелює національну належність. Р. Шпорлюк відзначає, що термін «радянський народ» наголошував вищу за національні відмінності єдність усіх громадян Радянського Союзу (Шпорлюк, 2016, с. 180), а «метою створення концепції "радянського народу" була нейтралізація етнічного чинника як можливої загрози сталінській унітарній системі» (Шпорлюк, 2016, с. 181).

Практика вживання ідеологеми *радянський народ* демонструє її багатозначність. В однині номен використовують для позначення всього населення СРСР як особливої спільноти, нерідко супроводжуючи означеннями *наш, рідний, весь, єдиний, великий, героїчний* тощо. Наприклад: ***Наш радянський народ*** *не шкодував сил і праці в ім'я перемоги* («Вільне життя», 1946); *Усі радянські воїни, від солдата до маршала, сказав він, урочисто запевняють XXVI з'їзд КПРС, рідну ленінську партію і* ***героїчний радянський народ*** *у тому, що ми завжди напоготові* («Ленінська молодь», 1981); *Слава* ***великому радянському народові*** *– будівникові комунізму, стійкому і послідовному борцеві за мир!* («Червоний прапор», 1983); *Разом з тим, усі ясно розуміли цілковиту реальність того шляху, на який став нині багатонаціональний і* ***єдиний радянський народ****: шляху побудови комуністичного суспільства* («Мистецтво», 1961); … ***Весь радянський народ*** *з великою радістю вітав візит до СРСР президента Франції генерала де Голля, який побував, зокрема, і на українській землі* («Всесвіт», 1966). За даними ГРАКа, найуживанішим є поєднання *весь радянський народ* (Шведова та ін., 29.12.2022). Воно

підкреслює монолітність суспільства, яку потрактовано як позитивну якість. Прикметник *радянський* з широким спектром застосування і нечітко окресленою семантикою мав виразну позитивну конотацію, посилювану іншими означеннями і загальним контекстом. Не асоціювати себе з дією, станом, який приписували «всьому радянському народові», означало відчувати себе за межами соціуму, що є втіленням усіх чеснот, отримувати негативну оцінку.

Значно рідше словосполучення використовували у множині, позначаючи національні угруповання на території СРСР: *Всі їх намагання даремні, український народ у* ***великій братній сім'ї всіх радянських народів****, йде під проводом комуністичної партії до нових вершин розквіту Батьківщини* («Нафтовик Борислава», 1946); *Ці слова відбивають поняття та явища дійсності, специфічні для життя* ***радянських народів****…* (М. Жовтобрюх & Б. Кулик, 1965); ***Сім'я радянських народів*** *стала ще згуртованішою, живе ще дружніше* («Ленінська молодь», 1981). У такому разі часто підкреслювали їх сімейну близькість, яку прикметник *радянський* не позначає, адже вказує лише на належність до однієї держави, спільність ідеології. Природність родинного зв'язку, табуйованість його порушення мали убезпечити від думки про можливість окремого існування народів, навіть якщо вони сповідують ту саму ідеологію.

Відзначимо частоту вживання в офіційному дискурсі поєднання прикметників *український* і *радянський,* яке могло характеризувати культуру, мистецтво, літературу, театр, науку, видання, осіб різної професійної належності тощо. Наприклад: *Багато провідних артистів* ***українського радянського театру*** *з гордістю називають себе учнями Панаса Карповича Саксаганського* («Вільна

Україна», 1940); *Переклад цей є здобутком* ***української радянської культури*** («Всесвіт», 1967); *Серед вихованців школи –* ***українські радянські письменники*** *М. Зарудний, В. Міняйло* («Історія міст і сіл Української РСР. Київська область», 1971). У системі координат російсько-радянської імперії український світ було поділено на «свій» та «ворожий». Для позначення «своєї», належної до імперії частини вживали лексему *радянський*, щодо останнього використовували прикметник *буржуазний*, який передусім виконував функцію негативної оцінки, а не встановлював ідеологічну належність. Лексема *буржуазний* була звичним маркером ворогів, а словосполучення *український буржуазний націоналіст (націоналізм)* традиційно використовували для засудження тих українців, які не відповідали імперським стереотипам, наприклад: *Культивуючи національну відокремленність,* ***українські буржуазні націоналісти*** *сіяли національний розбрат, що було властивим капіталістичному ладові* (С. Білоусов, 1946); *На основі суцільної колективізації ліквідовано куркульство, завдано нищівного удару по недобитках* ***українських буржуазних націоналістів*** *— найлютіших ворогів українського радянського народу»* («Історичний український журнал», 1957); *Постійно демонструються фільми з атеїстичної, правової пропаганди, активізувалася робота по викриттю антинародної суті* ***українського буржуазного націоналізму*** *засобами кіно* («Вільна Україна», 1980). Послідовне використання протилежних за оцінкою прикметників *радянський* і *буржуазний* було одним зі способів, яким комуністична ідеологія, з її набором мовних інструментів, прислужилася збереженню цілісності імперії, утвердженню російського домінування та розколу українців.

Поєднання прикметників *російський* і *радянський* для характеристики предметів або явищ в офіційному дискурсі траплялося значно рідше. Зовсім рідкісними були характеристики з використанням лексем *російський* і *буржуазний*. Прикметник *російський*, вочевидь, не міг поєднуватися з негативною оцінкою. *Російський* асоціювався не тільки і не стільки з етнічною належністю, як із державністю імперського типу. Не випадково громадяни інших держав часто не розрізняли СРСР і Росію. Це зафіксував і СУМ в одній з ілюстрацій до тлумачення лексеми *російський*. Відтінок значення «Створений росіянами, у Росії» з-поміж інших проілюстровано реченням із журналу «Хлібороб України», де російське ототожнено з радянським: «Російська сталь – так за кордоном називають метал високої чистоти, одержаний за способом, розробленим радянськими спеціалістами» (СУМ-11, т. 8, с. 882). Поєднання прикметників *російський* і *радянський* набувало рис тавтології, а сполучення слів *російський* і *буржуазний* звучало як оксюморон. Ще менш можливим було поєднання *російський буржуазний націоналізм (націоналіст)*. Як зауважив Ю. Шевельов, «...офіційно нема російського буржуазного націоналізму, але аж надто підкреслено існує український» (Шевельов, 2009б, с. 313).

В офіційному дискурсі СРСР прикметник *радянський* позначав категорію, яка охоплювала субкатегорії, номіновані прикметниками *український, білоруський, литовський, російський, узбецький* тощо. Співвідношення між цими субкатегоріями можна пояснити, використовуючи теорію Дж. Лакоффа про метонімійну природу сприйняття соціальних стереотипів. На думку вченого, такі стереотипи є виявами метонімії, оскільки підкатегорію визнають представником всієї категорії. Наприклад, уявлення

про матір-домогосподарку визначає бачення того, якою має бути матір, і уявлення про матерів, які працюють, формується за контрастом із цим стереотипом. Оцінка матері-домогосподарки як найкращого прикладу матері є різновидом прототипових ефектів (Lakoff, с. 79-81). У когнітивній моделі, що її репрезентував прикметник *радянський*, прототиповою виступала субкатегорія, вербалізована лексемою *російський*. Решта субкатегорій встановлювалися на основі порівняння з прототипом – зразковим втіленням категорії. Прикметник *російський* як уособлення радянського був протиставлений назвам решти субкатегорій як виразникам етнічних характеристик. Він вступав у синонімійні відношення з лексемами *інтернаціональний, державний,* зокрема тому, що російську мову вважали мовою міжнаціонального спілкування (отже, її носій міг працювати в будь-якому куточку СРСР), офіційної документації, найвищого державного керівництва. Російський позбавлявся рис національного, асоціюючись із загальнодержавним. Як відзначив Р. Шпорлюк, «термін "національний" у радянській практиці означає "місцевий", не державний)» (Шпорлюк, 2016, с. 211). Водночас для офіційного бачення категорії радянського важливо було уникати його ототожнення з російським, адже це зруйнувало б об'єднавчу функцію цієї категорії.

Фактичне сприйняття російського як зразкового втілення радянського фіксують тексти антиколоніального спрямування. Наприклад: *Українському народові накидаються теорії т. зв. злиття чи зближення або консолідації націй Радянського Союзу, які, на ділі, приводять до заперечення національної, культурної та історичної відрубности українців та включення їх, разом з іншими неросійськими народами, в один т. зв. радянський народ,*

що насправді має бути російським народом («Сучасність», 1971); *Це також та фразеологія, що її вживають в СРСР для того, щоб поборювати прагнення неросійських народів бути собою і не дати перетворити себе на т. зв. «радянський народ», що на ділі означає виректися своєї національности і прийняти російську* (М. Прокоп, 1976); *Це – противага до теорії «старшого брата» – цивілізатора й благодійника, противага до теорії двох рідних мов, теорії виникнення єдиного радянського (російського) народу* (Л. Плющ, 1980). Вони демонструють інше бачення радянського, яке не описує СУМ: радянське – це російсько-імперське, чуже й небезпечне для українців.

Ставлення до радянської влади як чужої виявляється у вживанні для її номінації російських слів, оформлених за допомогою української графіки: *совєти* (*совіти*), *совєтський* (*совітський, совєцький, совіцький*). Прикметник *радянський* був українською версією відповідної російської назви *советский*. Завдяки словотвірному зв'язку з українським словом «рада» ця ідеологема сприймалася як природна для української мови. Лексеми *совєтський* (*совітський, совєцький, совіцький*) підкреслюють сторонність відповідної ідеології, її російське походження. Наприклад: *А базар говорить вже про кінець* ***совітської*** *власти* (С. Єфремов, 1925); *Правда,* ***совєтська*** *власть коляди не признає!..* (Г. Косинка, 1926); ***Совітська*** *література взагалі тенденційна...* (В. Леонтович, 1928); *Одступаючи, процідив крізь зуби: – Хай багатіє* ***совєцька*** *власть!..* (А. Любченко); *Від часу, коли на наддніпрянських землях запанувала* ***совєтська*** *влада, вся наша література дістає нове обличчя* (М. Рудницький, 1936); ***Совітські*** *інтриґи виступили зовсім ясно у справі Югославії* («Краківські вісті», 1941). У СУМі не зареєстро-

вано таких одиниць, адже їх використовували в ідеологічно «неправильних» текстах, найчастіше створених за межами СРСР, які не могли стати джерелами для словника. Тим часом бачимо приклади вживання прикметників *совєтський* (*совітський, совєцький, совіцький*) не лише у текстах діаспорян, а й у творах радянських письменників і драматургів. Зокрема такими словами послуговуються герої п'єс М. Куліша. О. Довженко використовує прикметник *совіцький* у репліках негативних персонажів кіноповісті «Україна в огні»: Заброди та полковника фон Крауза.

З 1990-х років вживання прикметників *совєтський* (*совітський, совєтський, совіцький*) поступово поширюється. Актуальним для мовців стає виявити ставлення до СРСР як «не своєї» держави. Наприклад: *Тут уже власть* ***совітська*** *укріпилася, стали в людяк хліб одбирать* (В. Дрозд, 1990); *Маючи за плечима чимало літ і отримавши не зовсім повноцінну освіту за* ***совєтських*** *часів, я геть розгубився перед чудодійним ликом нової пісенної якості...* («Літературна Україна», 1997); *Ти думаєш, усі будуть раді, що їх мозіль пішов не у свою комору, а в* ***совіцьку*** *заготкантору?* (М. Матіос, 2004); ...***Совєтська*** *влада активно нищила місця ГУЛАГів...* (Д. Стус, 2005); *Є такі, хто просто забув всі принади* ***совіцької*** *казарми...* (Ю. Макаров, 2010); *На його худій цибатій поставі форма* ***совіцького*** *офіцера без погонів сиділа як влита* (В. Шкляр, 2017). Попри значну практику використання лексем *совєтський* (*совітський, совєцький, совіцький*) їх розглядають як ненормативні відповідники прикметника *радянський* (див. напр.: Тараненко 2008, с. 180–181). Цьому сприяє, вочевидь, фонетична та орфографічна варіантність, яку простежуємо навіть у межах одного й того самого видання: *Трудові колективи,*

совєцький *народ клялися у вірності вождеві, запевняли в безмежній любові* («Україна молода», 2018); *Організацією переселення займалася відповідна комісія з представників села, повіту та* ***совєтської*** *влади* («Україна молода», 2019).

Першу лексикографічну фіксацію прикметники *совітський* і *совєтський* отримали у «Практичному словнику синонімів української мови» С. Караванського. Їх потрактовано як синоніми до лексеми *радянський* (Караванський, 2000, с. 346). У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» подано лексеми *совіти* і *совітський*: «**СОВІ́ТИ²**, -ів, *мн., іст.* Зневажлива назва Радянського Союзу, більшовицького режиму взагалі. **СОВІ́ТСЬКИЙ**, -а, -е, *зневажл.* Прикм. до **совіти²**» (Бусел, 2001, с. 1158). Коментуючи запропоновані тлумачення, В. Німчук назвав згадані лексеми західноукраїнськими і відзначив, що вони «вживалися й уживаються також і без зневаги» (Німчук, 2012, с. 9). Останнє твердження доводять численні приклади з нашої вибірки.

Очевидно, відношення між прикметником *радянський* і прикметниками, похідними від іменника *совіти,* не варто потрактовувати в категоріях нормативне/ненормативне або нейтральне/зневажливе. Вони втілюють різне бачення суспільного ладу, що усвідомлюється як «свій» або «чужий», накинутий колонізатором. Практика вживання цих одиниць потребує ретельного вивчення з урахуванням тих змін, які відбулися під упливом позалінгвальних чинників, а лексикографічний опис має бути відповідно уточнено.

О. Тараненко відзначив активну номінативно-аксіологічну переорієнтацію в розвитку лексико-фразеологічного складу української мови кінця XX – початку XXI ст., яка

характерна насамперед для політичної та економічної сфер (Тараненко, 2012, с. 3). Частина з-поміж динамічних процесів у лексиці, які відбивають ціннісні зміни, є наслідком деколонізації України. До них, зокрема, належать і зміни у семантиці низки прикметників, які є істотними для встановлення національної ідентичності та суспільно-політичного статусу українців, осмислення й оцінки минулого і сьогодення української державності. Ґрунтовного дослідження потребує семантична динаміка прикметників *державний*, *вітчизняний*, *національний*, *український*. Перегляду, уточнення й удокладнення потребує також опис відповідних лексем у тлумачних словниках.

Висновки

Українці тривалий час жили в колоніальних умовах, що залишило численні сліди у мові. Лінгвістичні інструменти колонізаційної політики СРСР, мовні наслідки колонізаційних практик, антиколоніальної боротьби потребують глибокого вивчення із залученням постколоніальної методики. Складність її застосування до потрактування фактів української мови зумовлена неоднозначністю місця українців у імперській ієрархії та своєрідним переплетенням колоніального наративу з постулатами комуністичної ідеології в радянський період.

Виразниками російсько-радянської імперської політики були і публіцистика, і офіційна документація, і художні твори, і наукові праці. Чимало лінгвістичних досліджень передавали колоніальне бачення української мови, хоча й не мали відверто ідеологічного підґрунтя. Учені не використовували праці репресованих і заборонених у СРСР

українських науковців, могли хибно інтерпретувати явища української мови через добір фактичного матеріалу лише з тих джерел, зміст і форму яких контролювала держава. Особливим носієм російсько-радянської імперіалістичної ідеології є Словник української мови в 11 томах. Створений в умовах жорсткого державного контролю, СУМ репрезентує колоніальну оптику в різний спосіб: через добір реєстрових слів, ремарок, ілюстративного матеріалу, формулювання тлумачень. Під час виконання досліджень із залученням матеріалів СУМу потрібно враховувати відповідні ідеологічні викривлення, а сучасний тлумачний словник української мови має адекватно репрезентувати функціювання лексем і в колоніальному, і в антиколоніальному дискурсах.

Мовним інструментом утвердження радянського колоніалізму було творення спеціальних ідеологем і маніпулятивне вживання прикметників. Зокрема позначення акту колонізації номеном *возз'єднання* зміцнювало імперський стереотип про історичну єдність українського та російського народів, закономірність і безумовну потребу її відновлення. За допомогою прикметників *братній*, *братерський* відношення між колонізатором і колонізованим репрезентували як родинні. Такі, зумовлені природними, а не соціальними чинниками, зв'язки мали сприйматися як обов'язкові, а їхній розрив – як протиприродна, злочинна дія, руйнація найсвятішого. Прикметник *радянський* вербалізував у офіційному дискурсі СРСР ідеологічні підстави для збереження імперії. Практика вживання цього слова з лексемами *український*, *російський,* послідовне використання означення *великий,* а також інших мовних засобів для вивищення російського демонструють,

що уявлення про радянське ґрунтувалося великою мірою на імперських стереотипах.

Функціювання всіх мовних одиниць, залучених до вибудовування імперського наративу, має бути потрактоване з позицій постколоніальної теорії. Особливо важливо простежити семантичну динаміку в колоніальних і постколоніальних умовах тих лексем, які мають значення для встановлення національної ідентичності, зокрема, прикметників *український, національний, державний, вітчизняний*. Окремого ґрунтовного і системного дослідження потребують лексеми, які репрезентують антиколоніальну боротьбу українців.

Список використаної літератури

Агеєва, В. (2021). *За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини*. Київ: Віхола.

Брайчевський, М. Ю. (1972). *Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції*. Торонто: Нові дні.

Брага, І. (2001). Лапки як одиниця експресивної графіки. *Культура слова, 59,* 67–71. URL: http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine59-15.pdf

Бусел, В. Т. (Ред.). (2001). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ, Ірпінь: Перун.

Винник, В. О. (2012). Як створювався академічний тлумачний «Словник української мови» в 11-ти томах. *Українська і слов'янська тлумачна і перекладна лексикографія: Леонідові Сидоровичу Паламарчукові* (с. 16–27). Київ: КММ.

Гісем, І. І. (2016). Застосування постколоніальної методології до політичних досліджень наслідків російсько-радянського колоніального панування в Україні. *Маґістеріум. Політичні студії, 64,* 26–31.

Гуменюк, Т. І. (2004). Проблема «возз’єднання» Західної України з Українською РСР у сучасній історіографії. *Історія України: маловідомі імена, події, факти, 26,* 41–53.

Гундорова, Т. (2014). Генераційний виклик і постколоніалізм на сході Європи. Вступні зауваження. *Постколоніалізм. Генерації. Культура* (с. 7–13). Київ: Лаурус.

Гундорова, Т. (2012). *Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми*. Київ: Грані-Т.

Демська, О. (2012). Ідеологія і словник. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 21,* 276–281.

Капранов, Я. В. (2013). Принципи узагальнення словникових відомостей як моделювання плану змісту мови. *Вісник КНЛУ (Серія Філологія), 16 (1),* 46–54.

Караванський, С. (2000). *Практичний словник синонімів української мови*. 2-ге вид. Київ: Українська книга.

Карпіловська, Є. А. (2012). Реакція мови на зміну суспільних стереотипів. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки (Мовознавство), 137,* 88–91.

Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

Кримський, А. (Ред.) (2016). *Російсько-український словник: у 4-х т*. Т. 1. *А–Ж*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Масенко, Л. (2004). *Мова і суспільство. Постколоніальний вимір*. Київ: ВД «КМ Академія».

Масенко, Л. (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: КЛІО.

Матусяк, А. (2020). *Вийти з мовчання. Деколоніальні змагання української культури та літератури XXI століття з посттоталітарною травмою*. Львів: ЛА «Піраміда».

Мовчун, Л. (2018). Додатковий том «Словника української мови» в 11 томах: досвід і проблеми укладання. *Українська мова, 1*, 112–123.

Німчук, В. (2012). Про сучасну українську тлумачну лексикографію. *Українська мова, 3,* 3–30.

Павлишин, М. (2014). Постколоніалізм як метод і склад думки. Спостереження щодо українського літературознавства

на сторінках журналу «Слово і час» у роках 1991–2011 (с. 73–83). *Постколоніалізм. Генерації. Культура*. За ред. Т. Гундорової, А. Матусяк. Київ: Лаурус.

Ренчка, І. (2018) Зміни в семантиці лексичних одиниць економічної сфери в сучасній українській тлумачній лексикографії. *Мова: класичне – модерне – постмодерне, 4,* 111–128.

Ренчка, І. (2018). *Лексикон тоталітаризму*. Київ: КЛІО.

Русанівський, В. М. (Ред.). (2010). *Словник української мови у 20 томах*. Т. 1 (А-Б). Київ: Наукова думка.

Рябчук, М. (2019). *Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Саїд, Е. (2007). *Культура й імперіялізм*. Київ: Критика.

Соколова, С. О. (2003). *Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові*. Київ: Наукова думка.

СУМ-11. (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т*. Київ: Наукова думка.

Тараненко, О. (2008). Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (на загальнослов'янському тлі). *Мовознавство, 2–3,* 159–189.

Тараненко, О. О. (2012). Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства. І . *Мовознавство, 3,* 3–31.

Фанон, Ф. (2016). *Гнані і голодні*. Київ: Вперед.

Фюре, Ф. (2007). *Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у XX столітті*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА.

Шведова, М., Вальденфельс, Р. фон, Яригін С., Рисін А., Старко В., Ніколаєнко, Т. та ін., Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК), Київ, Львів, Єна, 2017–2022. URL: http://uacorpus.org (14.11.2022-30.12.2022).

Шевельов, Ю. (2009а). Над озером. Баварія. *З історії незакінченої війни* (с. 71–134). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».

Шевельов, Ю. (2009б). Так нас навчали правильних проізношеній. *Вибрані праці: У 2-х книгах*. Книга І. *Мовознавство* (с. 280–333). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».

Шевельов, Ю. (2009в). У затінку совиних крил. *Вибрані праці: У 2-х книгах*. Книга І. *Мовознавство* (с. 334–348). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».

Шевельов, Ю. (2009г). Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. *Вибрані праці: У 2-х книгах*. Книга І. *Мовознавство* (с. 26–279). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».

Шпорлюк, Р. (2016). *Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА.

Jackson, H. (2002). *Lexicography: An Introduction*. London: Routledge.

Goddard, C. & Wierzbicka, A. (2014). Words and Meanings. Lexical Semantics across Domains, Languages, and Cultures. Oxford: Oxford University Press.

Hrytsak, Y. (2015). The Postcolonial Is Not Enough. *Slavic Review, 74 (4),* 732–737.

Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago, London: The University of Chicago Press.

Levisen, C., & Sippola, E. (2019). Postcolonial Linguistics: The editors' guide to a new interdiscipline. *Journal of Postcolonial Linguistics, 1(1),* 1–13.

Moon, R. (2014). Meanings, Ideologies, and Learners' Dictionaries. *Proceedings of the XVI EURALEX International Congress: The User in Focus,* 85-105. URL: https://euralex.org/elx_proceedings/Euralex2014/euralex_2014_004_p_85.pdf

Zgusta, L. (1971). *Manual of lexicography*. Prague: Academia; The Hague: Mouton.

Zolyan, S. (2021). On the Soviet Post-Soviet "Otherness": Caucasians, "Khachs", and "Khachics" in Russian Nationalistic Internet Memes. *Journal of Postcolonial Linguistics, 4,* 158–186.